

*bâ-i Hazret-i Mevlevî, Şerh-i Kasîde-i Kâ'b b. Züheyr, Şerh-i Kasîde-i Dim-yâtıyye, Nazîre-i Hilîye-i Hâkânî, Şerh-i Esmâ-i Hüsnâ, İşârât, Risâletü'l-Meh-diyyeti'l-hakika, Risâletü'l-Mehdiyyeti'l-Hanefiyye, Tehlîl-nâme (Osmanlı Müellifleri, II, 142). Müellif ayrıca Rûhî-i Bağdâdî'nin terkihibendine nazîre (İÜ Ktp., İbnülemin, nr. 3352, vr. 100^b-105^a), Ferîdüddin Attâr'ın tasavvufî bir eserine *Nefhatü'z-zât ve's-sîfat* adıyla bir şerh (müellif hattı nüshası için bk. Millet Ktp., Ali Emîrî, Manzum, nr. 940) yazmış, *Fu-şûşü'l-hikem*'i tercüme etmiş (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 1247) ve bir mi'râciyye kaleme almıştır (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 4477).*

BİBLİYOGRAFYA :

Hâkim Mehmed Efendi, *Tarih*, TSMK, Bağdat Köşkü, nr. 231, I, vr. 469^b; nr. 233/1, II, vr. 92^a, 157^b, 238^a; Şem'dânîzâde, *Mür'i't-tevârih* (Aktepe), I, 172, 179; II-A, s. 57; Râmiz, *Âdâb-ı Zurefâ*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3873, vr. 23^a-24^a; Müstakimzâde, *Tuhfe*, s. 408-409; Vâsîf, *Tarih*, Bulak 1246, I, 3; II, 2; a.e. (İlgürel), s. XL-XLI; Cemâleddin, *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri: Âyine-i Zurefâ*, İstanbul 1314, s. 54; Esad Efendi, *Bâğçe-i Safâ-endûz*, İÜ Ktp., TY, nr. 2095, s. 106; Fatîm, *Tezkire*, s. 52-53; Mehmed Tefvik, *Kâfile-i Şuarâ*, İstanbul 1290, s. 119; Ârif Hikmet, *Tezkire*, Millet Ktp., Tarih, nr. 1038, vr. 14^a; İsmet, *Tekmilâtü's-Şekâik*, s. 254; *Sicill-i Osmânî*, II, 101-102; *Osmanlı Müellifleri*, II, 142-143; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, II, 118; Karatay, *Türkçe Yazmalar*, I, 66, 302, 357-358; B. Flemming, *Türkische Handschriften*, Wiesbaden 1968, I, 150 vd.; Babinger (Üçök), s. 327-328; Abdülkadir Özcan, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tezleri*, İstanbul 1984, s. 85; Bekir Kütükoğlu, "Müverrih Vâsîf'in Kaynaklarından Hâkim Tarihi", *TD*, sy. 8 (1953), s. 69-76; sy. 9 (1954), s. 91-122; sy. 10 (1954), s. 79-102; a.mlf., "Vekâyinüvis", *İA*, XIII, 277; a.mlf., "Mehmed Hâkim Efendi", *EF* (Fr.), VI, 982-983.

MÜCTEBA İLGÜREL

HÂKİM en-NİSÂBÜRÎ

(الحاكم النسابوري)

Ebû Abdillâh Muhammed
b. Abdillâh b. Muhammed
el-Hâkim en-Nisâbûrî
(ö. 405/1014)

el-Müstedrek adlı eseriyile tanınan
hadis hâfızı.

3 Rebîülevvel 321 (3 Mart 933) tarihinde Nişâbur'da doğdu. Babası veya atalarından biri alım satımda aracılık yaptığı yahut iyi pazarlık ettiği için "İbnü'l-Bey-yi" künyesiyle (*Kâmus Tercümesi*, III, 196), Nişâbur kadılığı yapması sebebiyle de "Hâkim" lakabıyla tanınır. Anne tara-

findan soyu muhaddis, fakih ve zâhid İb-râhîm b. Tahmân'a (ö. 163/780) dayanan İsâ b. Abdurrahman b. Süleyman ed-Dabbî'nin neslinden geldiği için Dabbî ve Tahmânî nisbeleriyle de anılır. Dokuz ya-şında iken hadis öğrenmeye başladı ve on üç yaşında İbn Hibbân'dan hadis imlâ etti. Âlimlerle görüşmek üzere 341'de (952-53) Irak, 343'te (954-55) Horasan taraflarına seyahatler yaptı. Bu ilim mer-kezlerinde ve Mâverâünnehir'de tanın-mış muhaddislerle görüşerek âlî isnadlar elde etti. Sadece Nişâbur'da 1000 ho-cadan hadis dinlediği rivayet edilen Hâ-kim'in hocalarının sayısı 2000'i bulmak-tadır. İlk hocası, Müslim'i görmüş olan babasıdır. Hadis ve hadis ilimleri öğren-diği diğer hocaları arasında *el-Müsned* ve *Tefsîrü'l-Kur'ân* adlı eserleri bulun-duğunu söylediği hâfız Ali b. Hamşâz, zâhid Ebû Abdullah Muhammed b. Ab-dullah es-Saffâr, hadis hâfızı İbnü'l-Ah-rem, Ebû'l-Abbâs el-Esam, Ebû Âlî en-Nisâbûrî ve Ebû Ahmed Hâkim el-Kebîr bulunmaktadır. Kıraat ilmini Ebû Ali Ha-san b. Dâvûd en-Nakkâr el-Kûfî ve İbnü'l-İmâm diye tanınan Ebû Bekir Ahmed b. Abbas el-Bağdâdî gibi âlimlerden, fıkıhı Ebû Ali b. Ebû Hüreyre el-Bağdâdî, Ebû'l-Velfid el-Ümevî ve Su'lûkî gibi fakihlerden öğrendi. Hadis hâfızları İbnü'l-Ciâbî ve Hüseyin b. Muhammed el-Mâsercisî ile hadis müzakere etti. Devrin tanınmış mutasavvıflarından Ca'fer el-Huldî, İbn Nuceyd ve Ebû Osman el-Mağribî'nin soh-betlerinde bulundu. 355'te (966) Mâve-râünnehir'de, 367'de (977-78) Irak'ta, ayrıca Bağdat ve Rey'de imlâ meclis-lelerinde hadis okuttuğu bilinen Hâkim'in tanınmış talebeleri arasında Ebû Zer el-Herevî, Ebû Ya'lâ el-Halîfî, Ahmed b. Hü-seyin el-Beyhakî, Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî ve Ebû Sâlih el-Müezzin gibi âlimler vardır. Hocalarından Ahmed b. Ebû Osman el-Hîrî, Ebû İshak el-Müzek-kî ve Dârekutnî başta olmak üzere pek çok âlim kendisinden hadis rivayet et-miştir. Hâkim en-Nisâbûrî 337 (948) yı-lından itibaren eser telifine başlamış, eserleri Ebû Ya'lâ el-Halîfî'nin söylediği-ne göre 500, bazı kaynaklara göre 1000, hatta 1500 (İbn Asâkir, s. 228) cüz tuta-cak hacme ulaşmıştır. Hâkim'i devrin dört tanınmış hâfızı ile mukayese eden Ebû'l-Kâsım Sa'd b. Ali ez-Zencânî onun güzel eserleriyle diğerlerine üstün oldu-ğunu söylemiştir.

Kaynaklarda Hâkim'in güçlü bir hadis hâfızı olduğu belirtilmektedir. Hocaların-dan hadis hâfızı ve münekkidi Ebû'l-Hü-

seyin Muhammed b. Muhammed el-Hac-câcî onun kendisinden daha kuvvetli bir hâfız olduğunu söylemekte, devrin ta-nınmış muhaddisi Hâkim el-Kebîr de ye-rini ancak talebesi Hâkim'in doldurabi-leceğini ifade etmektedir. Çağdaşı ve hemşehrisi hadis hâfızı Ebû Hâzîm el-Abdûyî, hadisleri ezberleme ve kusurla-rını bilme hususunda Nişâbur'da İmam Müslim'den sonra yetişen sayılı hâfızlar arasında Hâkim'in adını da zikretmekte, İslâm dünyasında her dönemde birbiri-nin dengi âlimler bulunduğu halde onun zamanında bir denginin bulunmadığını söylemektedir (İbn Asâkir, s. 230; Sübkî, IV, 159). Dârekutnî de Hâkim'in hıfzının Ebû Abdullah İbn Mende'ninkinden da-ha sağlam olduğunu belirtmiştir. Devrin hadis âlimlerinin müşküllerini ona sorup hallettikleri, geniş hadis bilgisinden ve rivayetlerinden faydalanmak isteyen ta-lebelerin İslâm dünyasının dört bir ya-nından kendisine geldikleri bilinmekte-dir. Talebesi Ebû Ya'lâ el-Halîfî, hocasına sorulan her soruya onun doyurucu ce-vaplar verdiğini söylemektedir. Hâkim'in hadis ilimleri sahasında kendini iyi ye-tiştirdiği, hadislerin sağlamını ve zayıfı-nı bilme, râvileri cerh ve ta'dil etme ko-nularında devrinin en tanınmış âlimleri arasında yer aldığı ifade edilmektedir. İbn Hacer, onun büyük bir âlim olduğunu söyledikten sonra hayatının son dönem-lerinde hâfızasının zayıflamaya başladığı-na dair rivayetler bulunduğunu, *ed-Du'afâ'* adlı eserinde kendilerinden ke-sinlikle hadis alınmaması gerektiğini kaydettiği bazı kimselerin rivayetlerine *el-Müstedrek*'te yer vermesinin de bu-nu gösterdiğini belirtmektedir. *el-Müs-tedrek*'i hayatının son döneminde yazdı-ğı için onu yeniden gözden geçirmeye fırsat bulamaması, hadisleri ve râvileri iyi tanınmasına rağmen tenkit edilmesine sebep olmuştur. Hâkim, Sâ mânîler dev-rinde 359 (969-70) yılında Nesâ kadılı-ğına getirilmiş, daha sonra kendisine teklif edilen Cürcân kadılığını ise kabul etmemiştir. Onun Sâ mânîler'in temsil-cisi olarak Büveyhîler'e elçi sıfatıyla gitti-ği ve görevini başarıyla yaptığı belirtil-mektedir.

Hâkim en-Nisâbûrî 3 Safer 405 (3 Ağus-tos 1014) tarihinde vefat etti. Ebû Ya'lâ el-Halîfî'nin onun 403'te (1012) vefat et-tiğini söylemesi bir zühul olarak kabul edilmektedir.

Şii Olduğu İddiası. Hâkim'in hayatına yer veren bütün eserlerde onun Şiîliği tartışılmıştır. Bazı araştırmacılar Hâ-

kim'in Şîî olduğunu, bazıları Şîîliği'ni gizleyip Sünnî göründüğünü, bazıları da Hz. Ebû Bekir ile Ömer'e dil uzatmamakla beraber Hz. Ali'yi diğer üç halifeden üstün tuttuğunu ileri sürmüşlerdir. Hâce Abdullah el-Herevî'nin, onu hadis rivayetinde sika bulmakla beraber Râfîzî diye suçlaması Zehebî ve Tâceddin es-Sübki gibi âlimler tarafından şiddetle reddedilmiş, bununla beraber Şîa'ya meyli olduğu belirtilmiştir. Hâce Abdullah'ın koyu bir Hanbelî, Hâkim'in ise Şâfiî olması, ayrıca itikad bakımından o devirde Hanbelîler'in şiddetle muhalefet ettiği Eş'arî mezhebine mensup bulunması da bu iddiayı zayıflatmaktadır. Konuyu ayrıntılı biçimde inceleyen Tâceddin es-Sübki'ye göre Hâkim'in öncelikle bir muhaddis olması, muhaddisler arasında birkaç istisna dışında Şîî âlimlerin bulunmaması, kendilerinden ilim tahsil ettiği hocalarının hepsinin Ehl-i sünnet'e mensup olması, *Târîhu Nisâbûr*'da biyografilerine yer verdiği Sünnî âlimleri övmesi ve Şîa taraftarlarını bid'atçı sayan Eş'arî mezhebinin benimsemesi böyle bir iddiaya ters düşmektedir (*Tabakât*, IV, 161-163). Sübki, bu ilk tesbitten sonra Hâkim'e Şîîlik nisbet edenleri de araştırdığını, onların bir kısmının -anlaşıldığı kadarıyla Hâce Abdullah'ın- Mücessime'ye mensup olmakla suçlandığını, bir kısmının Hâkim aleyhinde bir şey söylemedikleri halde bu tür sözlerin kendilerine nisbet edildiğini, ayrıca onu Sünnî görünmekle beraber Şîî olmakla itham edenlerin sözlerindeki tutarsızlığın ortada olduğunu ifade etmekte, bu arada aynı zaman diliminde yaşayanların birbiri aleyhindeki sözlerine önem vermeme gerektiğini belirtmektedir. Hâkim'i Şîîliği'ni gizlemekle suçlayan İbnü'l-Kayserânî'nin buna gerekçe olarak Muâviye ve ailesi aleyhindeki aşırı tutumunu göstermesi güçlü bir delil sayılmamaktadır. Ebû Bekir b. Hidâyetullah el-Hüseynî'nin *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*'sinde Hâkim'in Hz. Ali'yi Osman'dan üstün tuttuğuna dair ifadesi (s. 222) bir zühul eseri olmalıdır.

Hâkim'in Şîîlik'le itham edilmesinin başlıca sebebi, *el-Müstedrek*'te Hz. Ali'nin faziletine dair yer alan rivayetlerdir. Bunların içinde en çok tenkide uğrayan rivayet ise "hadîsü't-tayr" diye meşhur olanıdır. Buna göre Hz. Peygamber'in sofrasına kızartılmış bir kuşun getirildiği bir gün Resûl-i Ekrem, "Yâ Rabbi! En sevdiğin kulunu gönder de bu kuşu onunla beraber yiyelim" diye dua etmiş, bunun üzerine Hz. Ali çıkagelmıştır (*el-*

Müstedrek, III, 142). Bazı âlimlerin uydurma kabul ettiği bu hadis Zehebî, Alâî ve Tâceddin es-Sübki gibi muhaddisler tarafından zayıf olmakla birlikte bir dayanağının bulunduğu gerekçesiyle savunulmuş, ayrıca Tirmizî'nin *Sünen*'i ile ("Menâkıb", 20) Nesâî'nin *Hasâ'îşu Emîri'l-mü'minin* 'Alî b. Ebî Tâlib (s. 29) adlı eserinde de yer almıştır. Hâkim ve diğer bazı âlimler hakkında ileri sürülen Şîîlik iddiası Ehl-i beyt'i biraz daha fazla sevmekten ibaret olup Şîa mezhebinin benimsemekle ilgisi yoktur. Hâkim'in de Hz. Ali'yi diğer halifelerden fazla sevdiği anlaşılmaktadır. Fakat onu diğer üç halifeden üstün tutmadığı *el-Müstedrek*'te onları Hz. Ali'den önce zikretmesinden (III, 61-147), Tâceddin es-Sübki'nin bizzat görüp okuduğunu söylediği *Kitâbü'l-Erba'in* adlı eserinde ilk üç halifenin Hz. Ali'den üstün olduğuna dair bir bölümün varlığından anlaşılmaktadır (*Tabakât*, IV, 167). Allah'ı cisme benzeten Kerrâmiyye mezhebi taraftarlarının Hâkim'e cephe alarak onu evinden dışarı çıktığı takdirde öldüreceklerini söylemeleri üzerine Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî Hâkim'e bu mezhebin kurucusu Muhammed b. Kerrâm'ın faziletlerine, İbn Kesîr'e göre ise (*el-Bidâye*, XI, 355) Muâviye'nin faziletine dair birkaç hadis yazdırmayı ve böylece sıkıntıdan kurtulmayı tavsiye ettiği zaman Hâkim buna yanaşmamıştır. Onun bu tutumu, bazılarınin söylediği gibi Şîîliği'ni değil hayatı pahasına da olsa hadis konusunda tâviz vermediğini göstermektedir.

Eserleri. 1. *el-Müstedrek* 'ale's-Şa-hîhayn (*el-Müstedrek* 'ale's-Şeyhayn). Müellif bu eserinde, Buhârî ile Müslim'in veya onlardan birinin *el-Câmi'u's-şâhîh*'lerini tasnif ederken gözettikleri şartlara uyduğu halde kitaplarına almadıkları rivayetleri derlemek istemiş, fakat eserde bazı zayıf, hatta mevzû rivayetler yer almıştır. 8803 rivayeti ihtiva eden eser Haydarâbâd'da (I-IV, 1334-1342) ve Mustafa Abdülkâdir Atâ tarafından Beyrut'ta (I-IV, 1411/1990) yayımlanmıştır. Zehebî kitabı *Telhîşü'l-Müstedrek* adıyla ihtisar etmiş, bu çalışmadaki 1181 rivayet İbnü'l-Mülâkkın tarafından *Muhtaşaru İstidrâki'l-Hâfız ez-Zehabî* 'ulâ *Müstedreki Ebî Abdillâh el-Hâkim* adıyla ve yeni bilgiler eklenerek ihtisar edilmiştir (bk. bibl.). 2. *Ma'rîfetü 'ulûmî'l-(uşûlî'l-) hadîs**. Râm-hûrmûzî'nin (ö. 360/971) *el-Muḥaddîşü'l-fâşıl*'ından sonra bu sahada kaleme alınmış ikinci eser olduğu tahmin edilen

kitapta usûl-i hadîs meseleleri elli iki bölüm halinde ele alınmış, verilen her bilgi senedleriyle birlikte zikredilmiştir. Kitap Seyyid Muazzam Hüseyin tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1937; Medine 1397 /1977 ofset baskı). 3. *Kitâbü'l-İklîl*. Sâ-mânîler'in Horasan valisi Ebû Ali İbn Sîmcûr'un isteği üzerine kaleme aldığı ve Hz. Peygamber ile aile fertlerinin hayatıyla ilgili bilgileri ve hadisleri toplayarak daha önce benzeri görülmemeyen bir şekilde tertip ettiği eserin (Hâkim, *el-Medḥal ilâ Kitâbi'l-İklîl*, s. 30; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ**, XVII, 167-168) günümüze gelip gelmediği bilinmemektedir. 4. *el-Medḥal ilâ (ma'rîfeti's-şahîh ve's-sakîm mine'l-aḥbâri'l-mervîyye)*. *Kitâbü'l-İklîl*'in telifinden sonra Ebû Ali İbn Sîmcûr'un, bu eserdeki sahih olan ve olmayan hadislerin tesbit edilmesi ihtiyacına işaret etmesi üzerine adı geçen esere giriş mahiyetinde yazılmıştır. Hadis usûlüne dair önemli bilgileri topladığı bu eserde güvenilir rivayetleri on gruba ayıran Hâkim bunların ilk beşinin ittifakla kabul edilenler, ikinci beşinin de hakkında farklı görüş ileri sürülenler olduğunu, sahih hadislerin ilk derecesi olan, Buhârî ile Müslim'in üzerinde ittifak edebilecekleri hadislerin 10.000'i bulmayacağını belirtmekte, daha sonra cerh türlerini ve mecrûh râvileri on tabakaya ayırarak tanıtmaktadır. Müellifin iki talebesi Ebû Bekir el-Beyhakî ve Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Mansûr el-Kâyinî tarafından rivayet edilerek günümüze ulaşan eserin Kâyinî rivayetine dayanan ve 573 (1177) yılı civarında istinsah edilen bir nüshası Murad Molla Kütüphanesi'nde bulunmaktadı (nr. 307/8, vr. 245^a-260^b). Kitabı *el-Medḥal fi 'ilmi'l-hadîs* adıyla önce Muhammed Râgîb et-Tabbâh (Halep 1352/1932), ardından bu neşri dikkate alarak bir başka nüshanın da yardımıyla J. Robson (London 1953), daha sonra da *el-Medḥal ilâ Kitâbi'l-İklîl* adıyla Fuâd Abdülmün'im Ahmed (İskenderiye 1983) yayımlamıştır. 5. *el-Medḥal ilâ ma'rîfeti's-Şahîhayn*. İbn Hayr, üç cüz olduğunu söylediği bu eseri *Kitâbü'l-Medḥal ilâ ma'rîfeti's-şahîh mine's-sakîm ve tebyîni mâ eşkele min esmâ'i'r-ricâl fi's-Şahîhayn* (*Fehrese*, s. 223-224), Zehebî ise *el-Medḥal ilâ 'ilmi's-şahîh* (*Tezkiretül-huffâz*, III, 1043; *A'lâmü'n-nübelâ**, XVII, 170) adıyla zikretmektedir. Bu adlandırma daha çok *el-Medḥal ilâ Kitâbi'l-İklîl*'in muhtevasını hatırlattığı için iki eserin isim-

lerinin karıştırıldığı söylenebilir. Eserin günümüze ulaşan bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Şehid Ali Paşa, nr. 346/2). Hâkim, *Şaḥīḥ-i Buḥārî* ve *Şaḥīḥ-i Müslim*'i tanıtmak amacıyla yazdığı bu eserinde önce Resûlullah'ın söylemediği sözleri ona nisbet etmeyi yasaklayan rivayetleri bir araya getirmekte, kendilerinden ancak durumları açıklanarak rivayet edilebilecek 234 kadar mecrûh râviyi kaydetmektedir. Müellifin *ed-Ḍuʿafâ* adıyla anılan eserinin, bu bölümün müstakil olarak istinsah edilmesinden meydana gelmiş bir cüz olması muhtemeldir. Aşap, tâbiîn ve sonraki râvilerin adlarını üç kısımda alfabetik olarak önce her iki eserde bulunanları, daha sonra da birinde olup diğerinde bulunmayan râvileri yine üç kısımda ele aldığı bölüm, Zâhiriyye Kütüphanesi'ndeki nüshasına dayanılarak Kemâl Yûsuf el-Hût tarafından *Tesmiyetü men aḥrecephümü'l-Buḥârî ve Müslim* adıyla yayımlanmıştır (Beyrut 1407/1987). Ardından Buḥârî'nin güvenmediği râviler, *Şaḥīḥayn*'da künyeleriyle meşhur râviler, Müslim'in kendilerinden rivayet etmesi sebebiyle tenkid uğradığı râviler, Buḥârî'nin nisbelerinin zikretmediği şeyhleri, Buḥârî'nin görüştüğü ve kendilerinden hadis duyduğu halde rivayetlerini *el-Câmi'u's-ṣaḥīḥ*'ine almayıp sadece istişhâd ettiği hocalarının adları ve Buḥârî ile Müslim'in *Şaḥīḥayn*'daki hocalarının adları zikredilmektedir. Eseri Rebî b. Hâdî Ömer el-Medhalî *el-Medḥal ile's-ṣaḥīḥ* adıyla neşretmiştir (Beyrut 1984). Abdülganî el-Ezdî, *el-Medḥal*'de gördüğü bazı yanlışları düzeltmek maksadıyla *Taṣḥīḥu'l-(Keşfü'l-) evḥâm elle-tî fi Medḥali Ebî 'Abdillâh el-Ḥâkimi* adıyla bir eser kaleme almış, eserini tamamladıktan sonra Hâkim'e göndermiş, Hâkim de tenkidleri sebebiyle kendisine teşekkür etmiştir. Bu eser *Kitâbü'l-Evḥâm elle-tî fi'l-Medḥal* adıyla Meşhûr Hasan Mahmûd Selmân tarafından yayımlanmıştır (Zerkâ [Ürdün] 1987). 6. *Târîḥu Nisâbûr*. Hâkim eserinde önce İslâmiyet'in başlangıcından kendi zamanına kadar olan Nisâbûr tarihini ele almış, bu şehre gelen sahâbe, tâbiîn ve diğer İslâm büyükleriyle Nisâbûr'da yetişen âlim ve önemli şahsiyetlerin, burada ilmi faaliyette bulunan ve bu şehirde ölen kimselerin, ayrıca kendi hocalarının biyografisini altı tabaka halinde kronolojik olarak yazmıştır. Müellif, 2500'den

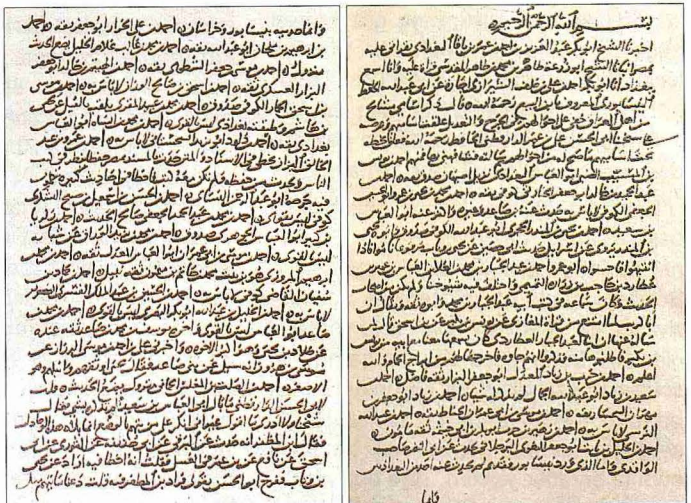
fazla kişi hakkında bilgi ihtiva ettiği söylenen eserde (*Elr.*, I, 250) Nisâbûr'un mescidlerini, kalelerini, mahallelerini, kabristanlarını da tanıtmıştır. Ali b. Zeyd el-Beyhaki'nin on iki cilt olduğunu kaydettiği kitabın (*Târîḥ*, s. 33; Sezgin, I, 222'de 12 cüz) günümüze gelip gelmediği bilinmemekte, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîḥu Bağdâd*'da, Sem'ânî'nin *el-En-sâb*'da ve İbn Hallikân'ın *Vefeyât*'ta eserden iktibaslarla bulunduğu görülmektedir. Kitabın Arapça bir müntehabından, adının Ahmed b. Muhammed b. Hasan olduğu sanılan Halîfe en-Nisâbûrî'nin *Terceme-i Târîḥ-i Nisâbûrî* adıyla yaptığı Farsça tercümesi günümüze ulaşmış, Bursa Hüseyin Çelebi Kütüphanesi'nde bulunan nüshası (nr. 778) Behmen Kerîmî tarafından *Târîḥ-i Nisâbûr* adıyla yayımlanmıştır (Tahran, ts.). Richard N. Frye'nin *Târîḥu 'ulemâ'i ehli Nisâbûr* adıyla neşrettiği eser (The Hague 1965) (*Elr.*, I, 250) muhtemelen *Târîḥu Nisâbûr*'un muhtasarıdır. Abdülgâfir el-Fârisî, *Târîḥu Nisâbûr'a Kitâbü's-Siyâḥ li-Târîḥi Nisâbûr* adıyla 510 (1116) yılına kadar gelen bir zeyil yazmış, İbrâhim b. Muhammed es-Sarîfî'nin bu eseri *el-Munteḥab min Kitâbü's-Siyâḥ li-Târîḥi Nisâbûr* adıyla kitâbı hâlsâ etmiştir. Kâtib Çelebi Zehebî'nin *Târîḥu Nisâbûr*'u ihtisar ettiğini söylemektedir (*Keşfü'z-zunûn*, I, 308). 7. *Su'âlâtü'l-Ḥâkimi en-Nisâbûrî li'd-Dârekuṭni fi'l-cerḥ ve't-ta'dîl*. Mükerrerleriyle birlikte 531 râvinin ne ölçüde güvenilir olduğu hususunda kısa bilgiler ihtiva eden eserden Hatîb el-Bağdâdî, Zehebî ve İbn Hacer el-Askalânî başta olmak üzere birçok müellif faydalanmıştır. Bilinen tek nü-

hası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan eser (III. Ahmed, nr. 624/23) Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir tarafından yayımlanmıştır (Riyad 1404/1984). 8. *Su'âlâtü Mes'ûd b. 'Alî es-Siczî ma'a es'ileti'l-Bağdâdiyyîn 'an aḥvâlî'r-ruvât*. Râvilerin cerh ve ta'dîline, ayrıca hadislerle ilgili bazı konulara dair sorulan 342 meselenin cevaplarını ihtiva eden eseri Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir neşretmiştir (Beyrut 1408/1988). 9. *el-Fevâ'id (Fevâ'idü's-şüyûḥ)*. Eserin bir nüshası Dârü'l-kütübî'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır (Mecmua, nr. 55/6, vr. 58^a-72^b). 10. *Cüz* (Chester Beatty Library, nr. 3904, vr. 1-11).

Fuat Sezgin, müellifin *Şi'ru aşḥâbi'l-ḥadîs* adlı bir eserinden söz etmekteyse de (GAS, I, 222) Hâkim el-Kebîr'e ait *Şi'aru aşḥâbi'l-ḥadîs*'in (M. Nâsirüddin el-Elbânî, s. 252, nr. 892) adı değiştirilmek suretiyle ona nisbet edildiği kütüphane kayıtlarının aynı olmasından da anlaşılmaktadır. Kaynakların belirttiğine ve kendisinin *el-Müstedrek*'te verdiği bilgilere göre Hâkim'in ayrıca şu eserleri bulunmaktadır: *ed-Ḍuʿafâ*, *el-Emâlî (el-Emâli'l-aşiyât)*, *Fezâ'ilü Fâtıma*, *Fezâ'ilü's-Şâfi'i*, *Haşâ'ışü'l-Aṣere*, *el-'İlel (İlelül-ḥadîs)*, *Kitâbü'd-Du'a*, *Kitâbü'l-Erba'în* (Tâceddin es-Sübkî bu eserde, ilk üç hâlifeyi Hz. Ali'den üstün tuttuğuna dair bir bab bulunduğunu bizzat gördüğünü söylemektedir), *Kitâbü'l-Künâ (ve'l-el-kâb)*, *Maḳtelü'l-Hüseyn* (bu eserinden kendisi söz etmektedir: *el-Müstedrek*, III, 177), *el-Ma'rife fi zikri'l-muḥadramîn (el-Müstedrek*, I, 24), *Mu'cemü'ş-şüyûḥi'l-Ḥâkimi (Terâcimü's-şüyûḥ)*, *Müzekkî'l-aḥbâr*, *Şalâtü'd-ḡuḥâ*, *Terâci-*

Su'âlâtü'l-
Hâkimi
en-Nisâbûrî
li'd-Dârekuṭni
fi'l-cerḥ
ve't-ta'dîl'in
ilk iki sayfası

(TSMK, II. Ahmed,
nr. 624/23)

mül'l-müsned 'alâ şartı's-Şaḥīḥayn, eṭ-Ṭabaḳāt. Kettānī'nin ona nisbet ettiği 'Avālī Mālik ise (er-Risāletü'l-müstetrafe, s. 356) Ebû Ahmed Hâkim el-Kebîr'e aittir (İbn Hacer, el-Mecma'u'l-müesses, I, 329-330).

BİBLİYOGRAFYA :

Kāmus Tercümesi, III, 196; Hâkim, *el-Müstedrek* (Atâ), I, 24; III, 61-147, 177, ayrıca bk. nâşirin mukaddimesi, I, 7-17; a.mlf., *Su'âlâtü Me'sûd b. 'Alî es-Siczi ma'a es'ileti'l-Bağdâdiyyin 'an aḥvâli'r-ruvât* (nşr. Muvaḥḥab b. Abdullah b. Abdülkadir), Beyrut 1408/1988, nâşirin mukaddimesi, s. 9-26; a.mlf., *el-Medḥal ilâ ma'rifeti's-Şaḥīḥayn, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 346/2; a.mlf., el-Medḥal ilâ Kitâbi'l-İkhlâ* (nşr. Fuâd Abdülmün'im Ahmed), İskenderiye 1983, nâşirin mukaddimesi, s. 5-16; Tirmizî, "Menâkıb", 20; Nesâî, *Ḥaşâ'isu emîri'l-mü'minin 'Alî b. Ebî Tâlib* (nşr. Ahmed Mîrîn el-Belûşî), Küveyt 1406/1986, s. 29-36; Haṭîb, *Târîḫü Bağdâd*, V, 473-474; Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 370-372; Beyhâkî, *Târîḫ* (Hüseynî), s. 33, 41, 45, 79, 98, 186, 262, 317, 440; İbn Asâkir, *Tebyînü kezîbi'l-müfterî*, s. 227-231; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 223-224; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII, 274-275; İbrâhîm b. Muhammed es-Sarîfînî, *el-Müntehâb mine's-Siyâḳ* (nşr. M. Kâzım el-Mahmûdî), Kum 1403/1362 hş., s. 5-6, ayrıca bk. nâşirin mukaddimesi, s. yâ-kâf; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 280-281; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 1039-1045; a.mlf., *A'lâmü'n-nübelâ*, XVII, 162-177; a.mlf., *Mizânü'l-i'tidâl*, III, 608; a.mlf., *Ma'rifetü'l-kurrâ* (Altıkulaç), II, 600-601; Safedî, *el-Vâfi*, III, 320-321; Sübkî, *Ṭabaḳāt*, IV, 155-171; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 355; İbnü'l-Mülâkkın, *Muḥtaşaru İstidrâki'l-Hâfız ez-Zehebî 'alâ Müstedreki Ebî 'Abdillâh el-Hâkim* (nşr. Abdullah b. Hamed el-Lahaydân - Sa'd b. Abdullah b. Abdülazîz Âl-i Humeyyid), Riyad 1411; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, V, 232-233; a.mlf., *el-Mecma'u'l-müesses li'l-mu'cemil'l-müfreh* (nşr. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'asî), Beyrut 1413/1992, I, 329-330; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, IV, 238; Musannif, *Ṭabaḳätü's-Şâfi'iyye* (nşr. Âdil Nûveyhiz), Beyrut 1402/1982, s. 123-125, 222; *Keşfü'z-zunûn*, I, 55, 87, 144, 165, 308, 394, 430, 582; II, 1011, 1160, 1277, 1298, 1642, 1839, 1840; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, III, 176-177; Brockelmann, *GAL*, I, 175; *Suppl.*, I, 276-277; Richard N. Frye, "City Chronicles of Central Asia and Khurasan", *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-55, s. 405-420; Sezgin, *GAS*, I, 221-222; M. Nâsirüddin el-Elbânî, *Fihri'sü maḥtûâtü Dâri'l-Kütübü'z-Zâhiriyye*, Dimaşk 1390/1970, s. 252, nr. 892; Şâkir Mustafa, *et-Târîḫü'l-'Arabî ve'l-mü'erriḥûn*, Beyrut 1980, s. 118-119; Hasan es-Sadr, *Te'sîsü's-Şî'a*, Beyrut 1401/1981, s. 294-295; Ziriklî, *el-A'lâm* (Fethullah), VI, 227; Kays Âl-i Kays, *el-İrânîyyûn*, II/2, s. 474-481; Zeki Velidi Togan, *Tarihîte Usûl*, İstanbul 1985, s. 192; Sâlihîyye, *el-Mu'cemil's-şâmil*, II, 130-132; Kettânî, *er-Risāletü'l-müstetrafe* (Özbek), s. 14, 47, 194, 244, 283, 314, 319, 323, 340, 356, 419, 425; H. Ritter, "Philologika XIII", *Oriens*, III (1950), s. 72-73; E. Honigmann, "Nişâpûr", *IA*, IX, 304; J. Robson, "al-Hâkim al-Naysâbûr", *EP* (Fr.), III, 84; R. W. Bulliet, "Abû 'Abdallâh b. al-Bayyê", *Elr.*, I, 250.

M. YAŞAR KANDEMİR

HAKİM es-SEMERKANDİ

(الحكيم السمرقندي)

Ebû'l-Kâsım İshâk

b. Muhammed b. İsmâil

el-Kâdî el-Hakîm es-Semerkandî

(ö. 342/953)

İlk dönem Mâtürîdî âlimlerinden.

Hocası ünlü sûfî Ebû Bekir el-Verrâk'ın vefat tarihinden (280/893) hareketle 260 (874) yıllarında doğmuş olduğu söylenebilir. Doğum yerine nisbetle Semerkandî, hikmetli öğütleri ve uzun müddet yürüttüğü Semerkant kadılığı sırasında verdiği isabetli kararlarından dolayı "Hakîm" olarak anılmıştır. Bu unvan zamanla kendisini diğer Semerkant ulemâsından ayıran bir alem haline gelmiştir.

Bibliyografik kaynaklar, Hakîm'in tahsil hayatının genellikle Belh şehrinde geçtiğini ve onun burada Hanefî âlimlerinden Muhammed b. Huzeyme el-Kalâs'tan ders aldığını kaydetmektedir. Tasavvufî kaynaklarda ise en çok istifade ettiği hocasının Ebû Bekir el-Verrâk olduğu zikredilir (Câmî, s. 124). Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin kendisine attığı bazı ifadelerden, Hakîm es-Semerkandî'nin ilk dönem Mâtürîdîye âlimlerinden Ebû Ahmed el-Yâzî ile karşılaştığı ve bu âlimden faydalandığı anlaşılmaktadır (*Tebşîratü'l-edille*, I, 357). Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî ise Hakîm'in hocaları arasında Abdullah b. Sehl ez-Zâhid adlı bir kişiden söz eder (*el-Ensâb*, IV, 186). Hakkında fazla bilgi bulunmayan bu zat muhtemelen, ünlü sûfî Hâtîm el-Esamm'ın (ö. 237/851) râvilerinden biri olan Abdullah b. Sehl er-Râzî'dir. Bazı çağdaş yazarların verdiği bilgilere göre Hakîm es-Semerkandî, Dimaşk ve çevresinde yaşamış olan İbrâhîm el-Kassâr ve Ebû Abdullah el-Cellâ gibi sûfîlerin de öğrencisi olmuştur (*Elr.*, I, 358). Klasik kaynaklarca teyit edilmeyen bu bilgi, Semerkandî'nin hac yolculuğu sırasında bir müddet kaldığı Bağdat'tan sonra söz konusu bölgeye de uğrayarak bazı ilmi faaliyetlerde bulunduğunu düşündürmektedir.

Semerkandî'nin kelâm ve fıkıh alanındaki hocasının Ebû Mansûr el-Mâtürîdî olduğunu iddia edenler bulunduğu gibi, bu iddianın çağdaş olan iki âlimin görüşleri arasındaki paralellik sebebiyle ortaya çıktığını ve bunun bir yakıştırma ibaret olduğunu ileri sürenler de vardır. Aslında bu iki âlim arasında bir hoca-talebe münasebetinden ziyade aynı dönem

ve çevrede yetişmiş olmanın sağladığı bir benzerlik ve yakınlıktan söz etmek daha isabetli görünmektedir.

Başlangıç dönemlerinde oluşmuş bir Mâtürîdîye kelâmından bahsetmenin mümkün olmadığı görüşünü benimseyerek ilk dönem müelliflerini "Hanefî âlimi", eserlerini de "Hanefî akaidi" olarak nitelendirilen bazı Batılı araştırmacılar Hakîm es-Semerkandî'yi de sadece "Hanefî âlimi, Semerkant kadısı ve sûfî" şeklinde tanıtır ve meşhur eseri *es-Sevâdü'l-a'zam*'ı da Hanefî akaidi şeklinde nitelendirirler (*a.g.e.*, I, 358). Halbuki Mâtürîdî âlimi Ebû'l-Muîn en-Nesefî'nin *Tebşîratü'l-edille*'sinde bu görüşün isabetsizliğini ortaya koyan önemli bilgiler bulunmaktadır. Nesefî bu eserinde kendi ekolünün ilk kelâmcılarını sayarken Hakîm es-Semerkandî'yi eş-Şeyh Ebû'l-Kâsım şeklinde anarak kendisinden övgüyle söz etmekte ve bu âlimin çağdaşı olan İmâm Mâtürîdî'ye büyük bir hayranlık duyduğunu belirtmektedir. Ebû'l-Muîn en-Nesefî, Hakîm es-Semerkandî'nin İmâm Mâtürîdî'nin Semerkant Câkerdize Mezarlığı'ndaki kabrine yazılmasını istediği, "Burası bütün hayatını ilme adan, bütün gücünü ilmin yaygınlaşması ve başkalarına intikal etmesi yolunda harcayan, ömrünün meyveleri olan ve hepsi de övgüyle anılmaya layık pek çok eserin müellifinin mezarıdır" şeklindeki ifadeleriyle de bu hayranlığını açık biçimde dile getirdiğini kaydetmektedir (Nesefî, I, 358).

Hakkında sûfiyyeye ait bazı tabakat kitaplarında bilgi bulunması (meselâ bk. Herevî, s. 320-323), Kelâbâzî'nin onu muâmelât konusunda eser veren sûfiyye arasında sayması (*et-Ta'arruf*, s. 46), ayrıca tasavvufî hikmet ve irşadlarının mevcut olması (Sem'ânî, IV, 186) gibi sebeplerle onun kelâm, fıkıh ve tefsir yanında tasavvufî da uğraştığını ve zâhidâne bir hayat sürdüğünü söylemek mümkündür (Câmî, s. 124). Hakîm es-Semerkandî, uzun süre kadılığını yaptığı Semerkant'ta 10 Muharrem 342 (27 Mayıs 953) tarihinde vefat etti ve Câkerdize Mezarlığı'nda İmâm Mâtürîdî'nin kabrinin yanına defnedildi.

Eserleri. 1. es-Sevâdü'l-a'zam*. Mâtürîdîye mezhebinin başlangıç devri eserlerinin önemli örneklerinden biri olup kaynaklarda ittifakla Hakîm'e nisbet edilmiştir. Altmış iki ana başlıktan oluşan, birçok yazma nüshası yanında çeşitli baskıları bulunan eser (meselâ Bulak